

PÉTER I. ZOLTÁN

Ady Endre neuraszténiája és valós betegségei

Társadalom

Ady Endre betegségeiről – elsősorban vérbajáról – igen sok mendemonda jár közszájon, de az írott sajtónak is egyik „kedvelt” témája volt. Az alábbiakban e témát igyekszem összefoglalva rendszerezni elsősorban az orvos szakemberek megállapításai alapján. A sok szervi betegsége mellett nem szabad megfeledkezni a költő túlérzékenységről sem, amelyből az egész életét megkeserítő és végigkísérő hipochondriája eredeztethető. Az összefoglaló tehát Ady lelki betegségeivel kezdődik.

Ady hipochondriája

Dr. Czeizel Endre orvos-genetikus a költő lelki betegségeiről így ír: „Ady Endre életét végigkísérte az akkortájt neuraszténiának nevezett lelkiállapot. A neuraszténia lényegében »Betegség kínoz, s néha az örültség hajt, az ideges hipochondria, mely nekem talán a betegségnél is nagyobb betegségem.« Éppen ezért hiszi, hogy »Én végtelenül és gyógyíthatatlanul százféle-képpen beteg ember vagyok« – amint egyik levelében Brüll Bertának írja.

Ideges gyomorhajának és részben étvágytalanságának az oka itt is kereshető. A kínozó és szinte örökös álmatlansága mind élénk képzeletével, mind neuraszténiájával kapcsolatos lehetett. Nagyváradon már jelentkezett álmatlansága, azután a Léda-szerelem időszakában állandósult, ahogy erről rendszeresen panaszkodott is, és verseiben is gyakorta hangot kap. Ady Endre gyötrelmes álmatlanságát nyugtatókkal-altatókkal próbálja kezelni, ezért olyan mértékben szokott hozzá a számára már kábítószer jellegű Veronálhoz és a többi erős altatóhoz, hogy egy idő után nélkülük nem is tudott megenni. E gyógyszerek önmagukban is pusztított-

PÉTER I. ZOLTÁN
Podmaniczky-díjas helytörténész, újságíró (1949, Nagyvárad). 1991–2009 között a Bihari Napló munkatársa. A Budapesti Műszaki Egyetem műemlékvédő szakmérnöki karán tanult. 1992-től számos helytörténeti és irodalomtörténeti könyve jelent meg.

ták szervezetét, emellett azonban az ébredés után olyan kábulatot okoztak, amelyet kávéval, nikotinnal, alkohollal kellett mérsékelnie. Mindezek pedig olyan ördögi örvényt jelentettek egészsége számára, amelyből nemigen volt menekvés.

Ady leveleiben – gyakorta emlegetett neuraszténiája mellett, amelyet jelenleg atípusos depressziónak tartanak – tetten érhető a szélsőséges kedélyállapot másik véglete is. Voltak időszakok az életében, amikor szédületes tempóban: gyorsan és hatékonyan alkotott. Mennyiségileg is jelentős életműve mindennek ékes bizonyítéka. Éjszakai mulatozásai és szerelemhabzsolása ugyancsak beil-

lett e túlzó aktivitást jelző kilengésekbe. Mindezeket azután felváltották a hosszas letörések, művészetében az ún. alkotói válságok. A korszerű elmekörtan az említett intenzív alkotási periódusnak a mániás, míg az ezt követő letöréseknek a depressziós fázis nevet adta. Együtt pedig mániás-depressziós kedélyállapotról beszélünk, noha előfordulhat, hogy csak a depresszió jelentkezik. Erre Ady is gyakran panaszkodott.

A nagy alkotók körében olyan gyakori a mánia és/vagy a depresszió, hogy szinte a géniuszok »foglalkozási betegségének« tekinthető. Épp gyakorisága miatt ma már nem is nevezik elmebetegségnek, csupán szélsőséges kedélyállapotnak, és elszenvedőit sem bolondnak (mint nevezte magát Ady Endre gyakorta), csupán fokozott orvosi gondoskodásra szorulóknak. Már csak azért is, mivel nehéz megtalálni a határvonalat a még normálisként elfogadható szélsőséges kilengések és a már kórosnak tekinthető melankólia, depresszió, búskomorság, sőt letargia-apátia megnyilvánulása között. Az utóbbira általában az orvosi, főleg kórházi kezelések szükségessége utal, amire a költő életében is többször volt szükség:

»Eltűnőben vagyok. Egyelőre a napokban bevonulok Margitszigetre egy szanatóriumba. Nagyon beteg vagyok. Közel az idegek végső felbomlásához« – írja Lédának.

Főleg alkotókészségének elvesztésétől rettegett: *»Félek, hogy halálom előtt meghalok. De nem védekezhetek. Iszom, sok altatóport szedek, pénzt szórok, mikor van. Ez az életem... Ez borzasztó: tudom, hogy most kellene írni legtöbbet, legjobban, legmásképpen és – nem tudok.« (Levél Kollányi Boldizsárhoz)*

1905 májusában Lédával még a közös öngyilkosság gondolatával kacérkodtak (A tó nevetett). Később, egyedül, kétszer meg is próbálta az altatók túladagolását: Párizsban, 1911. március 11-én és Budapesten 1915. február 12-én, sikertelenül.

Megőrülésének félelme vitte el Ferenczi Sándorhoz 1913-ban. A neves pszichoanalitikus azonban nem vállalta kezelését, mivel »ő lángészhez nyúlni nem mer. Amit a természet ilyen módon teremtett remekbe, ahol a betegséget is átformálja a

maga módján alkotó képességé, ott a doktor ne kontárkodjék belső dolgokba.« (Ignotus és Hatvány közlése)

Nyíró Gyula a verselemzések alapján a mániás depressziós (ún. ciklotim vagy cirkularis) lelki alkat mellett bizonyos szkizoid vonásokat is talált.

Mindezek egyrészt a költő-géniusz lelkiségének szinte határtalan és változó tartományait érzékeltethetik, másrészt ismert e két lelkiállapot együttes vagy kevert (ún. szkizoaffektív) jelentkezése is. Idegállapotának okát keresve önpusztító életmódja, vérbaja, gőgös és szertelen személyisége, a költő-géniusz lázas tenni akarása és a családi hajlam említhető meg.

Próbált küzdeni a sorsa ellen, életében eléggé hiábavalóan, költészetében megrendítően. Mint öccsének írta: *»neuraszténiám, az álmatlan éjszakák csinálták, hogy először megrémültem... De viszont én a neuraszténiámmal még mindig sok altatót szedek, elég bort s rengeteg nikotint... Szenvedek, de mégis hiszek abban, hogy ki kell bírnom ezt a poklot, át kell repülnöm. Bele kell szólnom az új és furcsa világ zsibbadt megindulásába.«*

A géniusz testi és lelki bajai

Ady testi és lelki bajait nem lehet elvonatkoztatni költészetétől, de szerelmi életétől sem. Ady vérbajának kétségtelenül szerepe volt életének alakulásában, tehetsége és művészte fejlődésében, nemcsak orvosi,

hanem lélektani szempontból is – állapította meg Kovalovszky Miklós. – Az első években a betegség akkori gyógyíthatatlanságának tudatához járul a következetes gyógykezelés elhanyagolása. Az állandó halálgondolat Adyt beleűzte a mindent odadobó önpusztításba, az éjszakák mámorhajszolásába, a szexuális féktelenségbe. Idegeinek megviseltségéből kifejlődött vészes álmatlansága, az alkohollal és bódítószerekkel való élés hozzájárult szemléletmódjának, életlátásának sajátos alakulásához; költői kifejezésösztönének kényszere az érzelmi feszültségek és a depresszió bénultságának hullámvásárat követve, meglepő újszerúséggel tört be irodalmunkba.

Kovalovszky Miklós úgy vélte, hogy „Máig sincs tiszta képünk Ady betegségéről, egy szakyszerű patográfia híján, amely megvilágítaná szervezetének alkati sajátosságait, motiválná örökös betegeskedéseit és egészségi panaszait, talányos kórtüneteit, szélsőségek közt hánykolódó kedélyállapotát, féktelen mámorsozmját és szexualitását.

Azóta már megjelent Dr. Czeizel Endre két fontos tanulmánya is, amelyek részletesen taglalják a költő családtörténetét, alkatát, életmódját – az utóbbiból fakadó iszákosságát, mértéktelen cigarettázását –, testi és lelki betegségeit, illetve halála okait. Mielőtt összefoglalnánk a neves genetikus megállapításait, idézzük a kolozsvári Lechner-klinikán kezelt költő diagnózisát. Az 1909. június 29-én fölvevett kórismében Ady betegsége: neurasthenia acquisita [szerzett neuraszténia] alcoholismus. Az öröklési adatok szerint anyai nagyanyjának testvére elmebeteg volt, anyai nagyapja alkoholista. A fontosabb adatok: „7 évvel felvétele előtt luese [vérbaja] volt, amit 3 évig kezelt.

KOLOZSVÁR

Elme és ideg gyógyászati kóroda

A kolozsvári Lechner-klinikán kezelték Adyt 1909-ben

Alkohol élvezetét nagymértékben concedálja [elismeri]. 60–70 cigarettát szív naponta. Sokat éjjelezik. 3 éve veronállal él. Jelenlegi állapot: 2 és fél éve álmatlan, szorongó, félelmetes érzései vannak, nem tud nyugodtan ülni. Roppantul fáradt. Szellemi munkára csak alkohol élvezete után képes. Étvágya rossz... Anaemiás [vérszegény]. Lesoványodott... Szív normális... Közérzet: kellemetlen. Hangulat: esékeny... Lelki állapot: suggerábilis [befolyásolható]... Élénk ínreflexek. Kezekben tremor [reszketés]. Minden más vizsgálat kóros eltérést nem mutat.” A kórlap mellé nem csatoltak laboratóriumi leleteket.

Ady Endre portréja
1912-ben

A kórlefolyrásról két időpontban készítették följegyzést, a kúra közepén és végén: „Június 15. Elég nyugodtan alszik. Anaemiája javult. Kevesebbet dohányzik... Naponta eddig 40 cigaretta szívott, most 12–15-öt. Kellemetlen közérzete javult. Hangulata nem annyira esékeny... Szeszes italok nélkül is elég jól érzi magát. Szellemi munkával még nem tud foglalkozni. Étvágya sokat javult. Kezelése: langyos félfürdő, villanyfürdővel felváltva. Nikotin és alkohol absztinencia.

Július 31. Anaemiája javult. Étvágya is jó. Erőbeli állapota lényegesen jobb. Hangulata nem olyan esékeny. Mai napon javultán távozott.”

Dr. Czeizel Endre szerint az „esékeny” hangulat és a „kellemetlen közérzet” a költő túlérzékenységből eredeztethető. „A géniuszok számára a túlérzékenység azonban nélkülözhetetlen kritérium, mivel ennek köszönhetően éreznek meg, vesznek észre többet a világból, mint az átlagos emberek. Ahogy Ady Endre vallotta magáról: »Bűnöm, hogy messze látok...« A túlérzékenységnek azonban számos ártalmas következménye is lehet, így az ingerlékenység és az ebből adódó társasági-társadalmi konfliktusok. A költő is tudatában volt ennek: »Szeretném néha tudni, kit átkozzak, hogy én nem úgy teremtődtem, mint más. [...] Nem tudom a dolgokat hideg szemmel nézni. Hat rám minden. Meg nem nyugtat semmi. [...] Be kell fojtanom a lelke-met, mert ha kitörne egyszer, úgy becsuknának valami bolondokházába, mint a pinty.«” (Hétről hétre, 1900. június 3.)

Ady kezelőorvosa és barátja, dr. Lukács Hugó tanársegéd közvetlenül Ady halála után így emlékezett a költőre: „A betegség lényege és lefolyása is egyéni minden esetben, és az Ady Endre egyénisége annyira összetett és annyira kiváltságos, hogy betegségének előzményei és alakulása nem osztályozható az iskola tanításai szerint. Nem igaz, hogy paralitikus [csökkent szellemi képességű] volt, és nem igaz, hogy az alkohol ölte meg. Szívének főütőere beteg volt tudtom sze-

Dr. Kozmutza Béla igazgató-főorvos kezelte 1912 tavaszán a költőt a fővárosi Városmajor szanatóriumában. Az Adyval közös felvétel ugyanebben az időben a budapesti Angol Parkban készült

rint már tíz éve. [...] Éveken át vizsgáltam ezt a szívet, és fejcsóválva tapasztaltam, milyen érthetetlenek, feleslegesnek, meg nem okoltnak látszó erőfeszítéssel dolgozott. [...] Ady Endre nem volt terhelt. Azazhogy elmebeteg, ideges, nyavalyás nem volt – tudtunkkal – soha senki a családjában. Alkoholista sem, bár borivó ember volt minden őse. Ő maga is bírta a bort. Ha egyszer-másszor legyűrte a bor, a legrövidebb idő alatt nyerte vissza józanságát. És bár sokat és folyton ivott, a szervezetét nem betegítette meg. Nem tapasztaltam nála soha májzavarokat. [...] Ady nagy lelki tulajdonságai között nekem legjobban imponált okossága. Megértő és értékelő, biztos ítéletű okossága. Jós volt nemcsak szálló lelkének érzékenysége, de világosan látó és meglátó okossága folytán is. És amikor lelke elborult, ez, és csak ez borult el. Az utolsó hetekben már nem volt okos. Még érzékeny, még sokszor megértő, sőt ötletes is volt – csak okos nem volt már, csak ítélete nem volt semmiről. Csak féltékeny, csak síránkozó, csak gyermekes.”

Ady alkoholizmusa

Az előbbi megállapításban dr. Lukács Hugó még a kegyelet tapintatával szól betegéről, de a majdnem másfél évtizeddel később írt egyik cikkének elején már rögtön kijelenti: a költő halálának utolsó okai – az alkohol és a vérhaj voltak. Betegségét „atypikus lefolyásúnak” nevezte. Az alkoholizmusa kifejlődését az öröklésnek tulajdonította. „Ady alkoholista volt.

Ezt kár szépíteni. Aki azt hiszi, hogy köteles szépítgetni, az tulajdonképpen vádol. Pedig ezzel vádolni, ezért kárhozatni senkit sem lehet. Az alkoholizmus nem bűnös, megrögzött szokás, hanem egy elfajulásos lelki betegség, amelyet csírájában örökölt az ember. Mint minden betegség ellen, ez ellen is küzd a szervezetünk, az idegrendszerünk. És ezt a küzdelmet bírja is egy ideig, addig, amíg fiatal. Aztán, hogy kopik az idegrendszer, a kór erőre kap és – Ady ivott kényszerűlten, az örökölt bajok fatális kényszere alatt. Bortermő vidékhez tapadt harcos-paraszt ősei mind ivó emberek voltak, és amikor sarjukból egy egyensúlyában ingó lélek – egy kivételes agy-idegrendszer fakadt, abban a bor betegség az öröklés következtettség. Hosszú pályámon istentelen sokszor bebizonyosodott, hogy alkoholizmusból meggyógyítani valakit is, nem lehet. Ideig-óráig elszoktatni Adyt is lehetett. De akkor mesterséges életviszonyok közé kellett hozni. [...] az alkoholista beteg lelkű ember, nemcsak akkor, ha az alkohol hatása alatt áll, de akkor is, ha nélkülözi. Mind a két esetben egy lelki izgalom tartja a lelki baj változatos álarcait a valódi arc elé. És mennél gazdagabb és mennél kevésbé egyensúlyozott lelke van, annál több, annál szebb és rútabb, túlzott, váratlan és meglepő, következetlenebb és érdekesebb ez az álarc. [...] Azt hiszem, Ady Endre sok álarcának magyarázata ebben rejlik: alkoholista volt, zseni volt, és idegenek között élt...”

Ady alkoholizmusának kezdetei Zilahról eredeztethetők – vélekedik Kovalovszky Miklós. – Akkor, 16-17 évesen, virtuskodó-mulatozó gimnazistaként kapott rá az italra. E korai kezdetnek és a későbbi elfajulásnak számba vehető tényezői: örökölt hajlam; családi örökség; a vidéki életforma példája, majd a vidéki újságíráshoz tartozó bohém szerтелenség, az erre csábító baráti környezet; a gyöngye ellenál-lású alkat; fokozott érzékenység, mindenre szélsőségesen reagáló kedély; a családból való korai kiszakadás; érzelmi hiányérzet; szüleivel való meghasonlás pályájának „félre-siklása” miatt, s ennek lelkiismereti válsága; célját sokáig nem találó kallódás, anyagi-erkölcsi bizonytalanság, önmagában való gyötrő kétség; a Léda-kapcsolatnak mámor-menekvésre készítő szenvedély-viharai, válságai és örökös idegpróbái; korai betegségének önpusztító halál-tudata; a megrögzött éjszakázó életmód; irodalmi és köz-életi harcok izgalmai; megpróbáltatásai; folytonos pénz-

hajsza; az anyagi bizonytalanság és az élet teljességének igénye közti kínzó diszharmónia; a határidőre való versírás emésztő idegfeszültsé-ge; a magyarság sorskérdéseiben való gyötrődés stb.

Dr. Czeizel Endre is a mértéktelen szeszesital-fogyasztását tekinti Ady egyik fő átkának: „A mértéktelen szeszesital-fogyasztás következmé-nye az alkohol-betegség, amely legin-kább májkárosodásban nyilvánul meg. Rendelkezésünkre áll Dr. Láng Menyhért ideggyógyász lelete: »... aránytalanul, még pedig ez esetben pathologikusan szinte óriássá nagyobbodott szíve és mája volt, ahogy az alkoholistáknál (helyesen alkoholbetegeknél) megállapítható«.

Érdekes módon ugyanakkor másik orvosa, Dr. Lukács Hugó szerint máj-károsodása élete folyamán nem volt. Ő valószínűleg az olyan tünetek, mint a sárgaság hiányára gondolhatott, vagy tudatosan szépíthetett. [...] Az alkoholbetegeknél a szeszes italok mérgező hatására visszavezethető toxikus szívizom-károsodás és a szív emiatti megnagyobbodása sem ritka. Amit Ady is tudott: »*Beteg szívem most be tele-nagy*« (A fekete Húsvét). A szív erősebb munkára kényszerített és ezért megnagyobbodott izomzatának eredetében ugyanakkor nem zárható ki a vérbajos főverőér gyulladása, majd tágulata sem. Iszákossága köz-ponti idegrendszerében is súlyos pusztítást végzett, mivel az alkohol toxikus hatása kezdetben keze reme-géséhez (tremor), később epilepsziás rohamokhoz hasonló ideggörcsökhöz

és féleszméletlenségekhez vezetett. [...] Természetesen iszákossága küllemét is eltorzította: arca betegesen puffadtta, járása bizonytalanra, dülöngélővé, beszéde akadozottá vált. [...] Étvágytalansága is főleg a mértéktelen borivászat okozta idült gyomor- és bélnyálkahártya-gyulladására vezethető vissza, megmagyarázva »rosszul tápláltságát« és lesóványodását.[...] Mindezek alapján Ady Endrét nem lehet alkoholistának tekinteni, »csupán« iszákosnak, majd alkoholbetegnek. [...]

Ady Endre sokat cigarettázott (állítólag némelykor 70–140 szálát is elszívott, de 60–70 cigarettát rendszeresen), amelynek közvetlen ártalmas hatása elsősorban állandó rekedtségén, idült hörghurutján, tüdőtágulatán (ún. emfizémáján), illetve gyakori nehézlégzésein, sőt később asztma-szerű fulladásain volt lemérhető. Tüdőszövődményei közrejátszhattak a vérbaj és alkohol okozta szívbetegségének a súlyosbításában is.”

A költő vérbaja

Ady testi betegségei sorában Dr. Czeizel megemlíti a még Zilahon szerzett kankót, ezt csak késve, Debrecenben kezelte. Betegségének elhatalmasodása miatt ekkor gondolt először az öngyilkosságra, és valószínűleg ez okozhatta csökkent termékenységét. (A mellékhere és az ondókivezető gyulladást követő hegesedése gyakori oka a férfiak meddőségének.)

Vérbajának (pontosabban vérbajainak) eredete utólag nem tisztázható. Először 1902-ben, Nagyváradon kapott vérbajos fertőzést Rienzi Mária orfeumi énekesnőtől. „A vérbaj első tünetei (ez az elsődleges vérbaj) – átlagosan három héttel a fertőzés után – a kórokozók behatolásának a helyén, tehát általában a nemi szervben jelentkeznek. Jellegzetes kemény fekélyt okoznak, amely nem fáj, és amelyhez a környező nyirokcsomók fájdalmatlan duzzanata társul. E tünetek a költőnél 1902 augusztusában jelentkeztek, és ezért dr. Édelman Menyhértet kereste fel, aki felismerte a betegség eredetét. Ady Endre ekkor – Szűts Dezső nagyváradai rossz szelleme szerint – »hisztériás görcsöket kapott«. Édelman azonban gyermekorvos volt, ezért a beteget dr. Konrád Béla venerológus (nemibeteg) szakorvoshoz utalta kezelésre. Ady vérbaját

tehát már Nagyváradon kórismézték, és Konrád doktor az akkor szokásos jódkáli tablettával, higanyos bedörzsoléssel és az ún. Zittmann-féle ingerterápiával kezelte. Később nyirokcsomó-duzzanatát állítólag meg is operálták, amely szokatlan, sőt értelmetlen. Az elsődleges vérbaj tünetei 10 héten belül elmúlnak.

A másodlagos vérbaj tünetei általában a fertőzés utáni 3. hónapban, de csaknem mindig 6 hónapon belül szoktak jelentkezni (tehát Adynál 1902 októbere és 1903 januárja között), és a kórokozónak a vér útján történő elterjedésére vezethetők vissza. Ilyenkor már az egész szervezet beteg, ezért hőemelkedés, étvágytalanság, általános nyirokcsomó-duzzanat észlelhető, legjellemzőbbnek azonban a bőr és nyálkahártya foltos kiütései (Ady kifejezésével a »véres rózsák«) mondhatók, amelyek ki is fekélyesedhetnek. Ady életrajzírói szerint másodlagos vérbajának a tünetei Párizsban, 1904 áprilisában jelentkeztek: egész testét kiütések borították. [...] Második párizsi tartózkodása során, 1906 nyarán hasonló tünetek jelentkeztek, ekkor a megnagyobbodott és beszűrődött ágyéki, valamint térdhajlati nyirokcsomók, valamint a torokmandulákon látható gyulladással foltok miatt dr. Pfeiffer kezelte. Harminc arzenes injekciót kapott, majd jódtablettákat kellett szednie. Állapota megint gyorsan javult, és szeptemberben már Olaszországba utazott Lédával.

Tehát Ady Endre másodlagos vérbajának említett tünetei a feltételezett

fertőzés időpontjától számított két, illetve négy évvel később jelentkeztek – ami ellentmond orvosi ismereteinknek. Valószínűleg két vagy három (utalva az 1906 nyarán észlelt tünetekre) különböző fertőződésről volt szó. A vérbajt ugyanis többször is meg lehet kapni.

Lehetséges az is – vélekedik Dr. Czeizel Endre –, hogy a vérbaj megnyilvánulásának jelenleg elfogadott szabályszerűségei még másképpen érvényesültek, már csak a hatékony gyógykezelés hiánya miatt is.

Ady Endre a Maria Grün-i szanatóriumban

Lédát 1903 nyarán ismerte meg, így kapcsolatuk kezdetén még megfertőzhette szeretőjét. (Nem is beszélve később szerzett új fertőzéseiről.) Erről azonban nincs adat, amit nem könnyű megmagyarázni a vérbaj nagyfokú ragályossága miatt. Egy szeretkezéskor 67 százalékos a fertőződés veszélye. Lehet, hogy óvszert használtak? Hiszen Léda akkortájt semmiképpen sem akart terhes lenni. Ugyanakkor Léda vérbajos fertőződése sem zárható ki, mivel férjét is kezelték e nemibetegség miatt. [...] A költőben az elsődleges vérbaj helyi elváltozásokat, míg a másodlagos vérbaj »véres rózsái« általános betegséget okoztak, amihez a kezelések okozta kellemetlenségek társultak. A vérbaj kórokozója azonban ekkor közvetlenül még nem támadhatta meg az agyát, viszont ettől az időtől kezdve közvetve – az akkor gyógyíthatatlan vérbaj okozta lelki fenyegetettség révén – a minden-mindegy halálvárás érzésén keresztül jelentősen befolyásolta életét és költészetét. A fertőzést követő második évtől kezdve azonban a vérbaj kórokozója csendben, kiszámíthatatlan sorrendben és időben károsíthatja a főverőeret, a bőrtakarót és a központi idegrendszert. [...] A késői-harmadlagos vérbaj idegrendszeri hatása, sokunk véleménye szerint, Ady Endre élete folyamán nem mutatkozott meg. Mások szerint az 1918-ban történt hűdés ennek következménye lehetett. Tényként fogadhatjuk azonban el, hogy a késői vérbaj közvetlen idegrendszeri elváltozást okozó hatása, vagyis az elbutulás még a halála előtt alkotott műveiben sem érzékelhető.”